

of the Upper Paleolith, when communities of tropical collectors, hunters of open landscapes and collecting hunters of closed landscapes were formed in different natural-climatic zones. Later a tendency of coastal sea-animal hunting developed. With a transfer to the mesolith, as time-fuse battle guns were spread, a type of collecting hunters of closed landscapes became a leading one on the world-wide scale.

A transfer to the classical primitive state was promoted by development of a settled way of life on the basis of assimilation of water body resources with development of fishery. Under such conditions in the Neolith epoch producing forms of farming were consolidated in some parts, while fishery and sea game-shooting reached their apex in other parts. Communities of early farmers and high-specialized fishers were synchronous by stages. However, the former contained potentialities of the further development, while the latter were stagnant, which was observed already, at the stage of the Late Neolith.

A stage of late primitive state was characterized by a complete predominance of producing forms of farming and was presented by three main developmental lines. The first line connected mainly with a system of irrigated agriculture led to creation of early-class old-East communities rather rapidly (as far back, as Eneolith). The second line with the non-irrigated agriculture gave finally a rise to early-class social organisms of the old European type. The third line, a cattle-breeding one, was presented by nomadic communities able to step over a boundary of class-formation only in case of a tight interaction with settled farmers.

Одержано 19.12.88

Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань

© С. В. Смирнов

У статті обґрунтовується питання про те, що проблема неандертальських поховань мусить розглядатися як складова частина всього комплексу питань про формування первісного синкретизму на підставі розуміння цілісності антропосоціогенезу. При такому підході неандертальські поховання пов'язуються з генезисом релігії і не можуть оцінюватися як докази вже сформованих релігійних поглядів.

Минуло більше століття від того часу, як серед найважливіших археологічних комплексів палеолітичної доби чільне місце посіли неандертальські поховання, вивчення яких пов'язується з вирішенням питання про первісну релігію. З'ясуємо спочатку хоча б у найзагальніших рисах вихідні питання про те, що таке релігія і які її форми притаманні первісному суспільству. Без цього пошук історичних коренів релігії не можна спрямувати у чітке дослідницьке русло.

Релігія — це фантастичне відтворення у свідомості людини оточуючого світу, що виникає як необхідний елемент суспільного життя. Існують певні розбіжності щодо того, чи можна ілюзорні уявлення первісної людини вважати релігією. Одні дослідники гадають, що в даному випадку йдеться про міфологічну свідомість і що про релігію у власному розумінні цього поняття можна говорити лише стосовно тих історичних епох, в яких виникають теологічні концепції. Інші вважають, що ілюзорні уявлення первісної людини слід розглядати як релігійні вірування, оскільки в них (уявленнях) містяться всі найважливіші елементи — віра в надприродні сили і спеціальні ритуали, спрямовані на нейтралізацію їх негативного впливу.

Матеріалістичне трактування потреби в релігії відкидає ідею біологічної або індивідуально-психологічної схильності людини до віри. «Потреба в релігії, як багато інших духовних («вищих») потреб люди-

ни, не є ні потребою її організму, ні загальною характеристикою людської природи, що розуміється абстрактно, або психіки. Вона соціальна за своїм походженням і сутністю. Говорячи більш конкретно, потреба в релігії — це потреба певних соціальних систем в ілюзорному відтворенні дійсності, в основі якої — практичне безсилля людей, їх нездатність підкорити своєму контролю об'єктивні умови свого життя»¹.

Потреба в релігії реалізується на індивідуально-психологічному рівні, тобто виражається як індивідуальна, особиста потреба людини, але задана вона їй суспільством, соціальним середовищем.

Діалектична взаємодія психічного і соціального у формуванні релігії дає ключ до правильного розуміння її коренів. Це завдання сучасна наука вирішує у двох напрямках. Перший — історичний або філогенетичний — розкриває виникнення і подальшу еволюцію психологічних основ релігії у ході історичного розвитку людства. Другий — індивідуально-психологічний — оцінює психічні особливості людини на різних стадіях її індивідуального життя і їх вплив на формування релігійних уявлень. Між філогенезом і онтогенезом є окремі точки зіткнення, певні аналогії, але необхідна тонка і коректна оцінка онтогенетичних аспектів психології релігії з метою використання їх для вивчення історії виникнення психологічних коренів релігії.

Перший напрям безпосередньо пов'язаний з проблемою неандертальських поховань. Його мета — відтворити психологічні передумови формування релігійних уявлень, а тому необхідне логічне відтворення психічних особливостей неандертальця. Роль психологічного фактора у формуванні релігії можна дослідити тоді, коли добре відомо його значення у релігійних системах, що склалися.

В етнографії нагромаджено величезний фактичний матеріал, завдяки якому можна змалювати досить чітку картину первісних релігійних вірувань, осмислити їх психологічні аспекти. Щоб не завантажувати подальший виклад численними прикладами, наведемо лише основні хрестоматійні положення. Психологічні передумови виникнення релігії закладені у самому способі життя первісної людини. Цілковита залежність її від природи, нестабільність господарської діяльності, неможливість кожного разу передбачити її результати, неспроможність пояснити складні явища, в оточенні яких проходило життя людини — все це обумовлювало перебування у стані постійного страху і невпевненості у своїх вчинках. Побороти ці негативні моменти у специфічних умовах первісного існування могла лише віра в надприродні, незалежні від людини сили. Іншого виходу просто не було. Віра в те, що такі сили існують, що певними вчинками їх можна закликати на допомогу, вносила спокій у душу людини, стимулювала її до активних дій, організовувала життя. Породжені віруваннями ритуали допомагали людині оволодіти своєю поведінкою.

Гнітили людину не лише незнання причин явищ природи, але і явища людського буття. Невміння осмислити взаємозв'язки між людськими колективами і окремими людьми породило розподіл всіх людей на «ми» і «вони», тобто родичів і представників іншої крові. Такий розподіл викликав упевненість в тому, що справжніми людьми є «ми», і що від «них» можна чекати якого завгодно лиха. Застерегти від усього цього могла лише віра в допомогу надприродних сил, в те, що їх можна певним чином задобрити.

Ілюзорні, надумані людиною всемогутні сили спричиняли тісне єднання людей однієї крові, що, зрозуміло, породжувало і певне ставлення до померлих одноплемінників. Померлого не лише боялися, а й турбувалися про нього, вірили, що померлий родич може відтворитися в іншій людині. Цим і пояснюється величезне значення, що надавалося поховальному культу. Отже, ми впритул підійшли до питання про співвідношення віри і релігійної обрядовості.

Релігійна потреба завжди реалізується у певних обрядах, які роз-

¹ Угринович Д. М. Психологія релігії. — М., 1986. — С. 61, 62.

кривають сам характер віри. «Потреба у відправленні релігійних обрядів, молитв і т. ін. є специфічне ядро релігійної потреби, без якої остання не існує»². Культіві дії завжди засновані на вірі в обов'язковий і необхідний зв'язок між ритуалом і його результатом. Культіві дії, в тому числі і ті, що пов'язані з похованням померлого, виступають засобом впливу людини на надприродні сили у бажаному для неї напрямі.

Обряди первісного суспільства мали поліфункціональний характер. Вони були генетично первинною формою об'єктивації первісних міфів, що виконували важливу синтетичну функцію — релігійну, естетичну, пізнавальну тощо. Важливо зазначити, що естетичне у первісну епоху зливалось з релігійним, магічним, посилювало психологічну дію обрядів.

Таким чином, смисл викладених вище зауважень полягає в тому, що, по-перше, вони спростовують спроби пошуку релігійних вірувань у часи, коли самих поховань ще не було. Найраніші релігійні уявлення можуть бути відтворені лише для того періоду, коли з'являються докази ритуальних дій.

По-друге, культурно-історичне значення неандертальських поховань не може бути розкрито без посилань на генезис художньої творчості людини. Навпаки, неандертальські поховання як фактори релігійного розвитку мусять розглядатися і оцінюватися крізь призму первісного синкретизму.

По-третє, оскільки неандерталець репрезентує собою останню фазу в становленні сучасної людини, проблема неандертальських поховань має бути логічно пов'язана з загальною концепцією антропосоціогенезу.

Раніше вважалося, що неандертальські поховання характеризують генезис релігії. Сучасна археологія намагається довести, що ці комплекси є безперечним доказом вже остаточно сформованої релігії. Нова оцінка неандертальських поховань значною мірою вплинула на загальну оцінку неандертальського періоду і антропосоціогенезу в цілому.

Основний аргумент для твердження, що неандерталець слід відносити до вже сформованої суспільної людини, дали сенсаційні знахідки неандертальських поховань у печері Шанідар в Іраку. Найбільш відоме з них поховання Шанідар IV: кістяк містився у неглибокій ямі, що визначалася за темним заповненням на фоні світлішого ґрунту. Аналіз пилку довів, що разом з покійником у яму були покладені квіткові рослини — деревій, хрестовик тощо. Ці факти оцінювалися як доказ того, що поховання супроводжувалося складним ритуалом, який передбачав глибокі естетичні почуття, етичні норми поведінки тощо. Звідси загальний висновок: неандертальці — цілком свідомі істоти, що повністю подолали перехідний етап і вийшли на шлях власне соціального розвитку.

На нашу думку, правильне трактування сенсаційних повідомлень про шанідарські знахідки дали О. П. Окладников та Р. С. Васильєвський. Вони вважають, що шанідарські поховання фіксують не завершені форми естетичного сприйняття навколишнього світу, а лише «зачатки естетичного відношення до дійсності, перші прояви почуття прекрасного і пов'язаної з ним творчої уяви»³. Важливо підкреслити, що формування естетичної свідомості неандертальця дослідники пояснюють рівнем його психофізіологічного розвитку. Формування здатності естетично сприймати дійсність «цілком визначалося його фізичними можливостями, насамперед наявністю гнучкої і вмілої руки, а також всіх людських почуттів, народжених у результаті попередньої історії людства»⁴. В цих висновках важливий пізнавальний момент: шанідарські поховання оцінюються на підставі системного бачення проблеми.

² Там же.— С. 268.

³ Окладников А. П., Васильевский Р. С. Проблемы формирования первобытного искусства // Методологические и философские проблемы истории.— Новосибирск, 1983.— С. 273.

⁴ Там же.— С. 272.

Що ж являють собою неандертальські поховання в цілому? Ю. О. Смирнов — найбільш відомий вітчизняний знавець фактологічного аспекту проблеми — підкреслює, що неандертальські поховання надзвичайно різноманітні за ознаками. Небіжчиків клали на спину, на живіт, на правий або лівий бік, з підібганими ногами або у випростаному стані. Ховали на підлозі скельних навісів на місці помешкання, на ділянках перед навісами, на спеціальних підвищеннях, складених з уламків каменю. Часто для трупа викопували поглиблення або перекривали його насипом. Інколи для перекриття використовували брили каменю. Зустрічаються цілі кістяки, а також розчленовані на частини різноманітними методами: простим розтином трупа, зняттям покровних тканин, обезглавленням, вичленуванням нижньої щелепи. Зафіксовані випадки, коли у небіжчика вишкрібали мозок. Практикувалося, хоч і дуже рідко, перезахоронення кісток. Серед неандертальських поховань є такі, в яких небіжчика супроводжували ретушовані знаряддя або прості, необроблені уламки каменю і кісток⁵.

Вся ця розмаїтість, на думку Ю. О. Смирнова, відбиває досить складний комплекс соціальних зв'язків, які можуть оцінюватися як доказ того, що неандерталець уже перейшов межу, котра відділяла напівтваринних попередників суспільної людини від неї самої. «Виникнення нової форми взаємин з померлим, — пише він, — яке відбулося у створенні перших навмисних поховань, свідчить про появу принципово нового виду соціальних відносин, пов'язаних з турботою про померлих співродичів — з виділенням їм частини продуктів виробництва, із затратами часу, енергії, необхідними для створення поховань. З культом мертвих, ймовірно, пов'язана поява однієї з найранніших космологічних моделей — світу мертвих. З її виникненням людство вийшло за межі чисто біологічного розвитку»⁶. «Поховання — у найбільш типовій для людства формі інгумації, тобто заривання в землю, — продовжує Ю. О. Смирнов, — з'являється лише в мустьєрський час. Причому з'являються, що називається, відразу у викінченому вигляді (мовби Афіна з голови Зевса) з усіма рисами, притаманними їм. Зовсім необов'язково, щоб їм передували якісь «зачаткові» форми захоронення померлих (як про це писали, та й зараз пишуть багато дослідників). Окремі види поховань ніби не мають «історичного дитинства», бо форми їх повторюються з давності до сучасності...»⁷.

Впадає у вічі те, що, по-перше, такі оцінки не враховують проблеми генезису релігії. Виходить, що релігія як складний соціальний феномен з'являється знезацька, без необхідної історичної підготовки, чого не могло бути. По-друге, якщо погодитися з тим, що неандерталець уже вийшов з-під впливу біологічних законів розвитку, то чим тоді пояснити, що людство не залишилося на неандертальській стадії розвитку морфоструктури тіла, а розвивалося далі у сапієнтному напрямі? Останнє неможливе було без штучного добору, тобто законів біологічного розвитку, які відкидає Ю. О. Смирнов. По-третє, сформована релігійна свідомість відтворюється для тих історичних умов, коли ще не було мистецтва. З огляду на первісний синкретизм така ситуація неможлива, оскільки релігійні вірування формуються й існують у системному зв'язку з іншими проявами духовного життя первісної людини. По-четверте, наведені висновки не систематизовані з огляду на психофізіологічні особливості неандертальця, що розкривають його здатність до свідомої поведінки і вищих проявів соціального життя.

Зауважимо, що та розмаїтість, яка оцінюється як типологічне багатство поховального обряду, не є результатом подальшої диференціації обрядової норми, що виникла раніше. Навпаки, ця різноманітність генетично первинна. Тому навряд чи можна говорити про розгалужену систему обрядових поховальних типів. Логічніше розглядати її як пер-

⁵ Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа.— 1986.— № 11.— С. 58—68.

⁶ Там же.— С. 58, 59.

⁷ Там же.— С. 61.

винну непорядкованість, досить хаотичну сукупність різних елементів, які завжди характеризують процес формування складних соціальних явищ. Говорячи про різноманітність поз поховання, слід мати на увазі таке: з якою б метою не закопували неандертальці своїх небіжчиків — керуючись розвиненим релігійним почуттям, проводжаючи їх на «той світ», чи просто щоб попередити розклад трупа — кістяк, звичайно, лежатиме у якійсь позі, і їх різноманітність не може бути доказом дбайливого ставлення до померлого. Докази того, що в окремих випадках у померлих вишкрібали мозок, відокремлювали нижню щелепу, зрізали м'які тканини тіла можна інтерпретувати по-різному, в тому числі і як примітивний канібалізм. Те, що труп ховали на різних ділянках поселень і засипали найрізноманітнішим матеріалом або перекривали пліскастими кам'яними брилами, також не можна беззастережно витлумачити як ознаки сформованих поховальних споруд.

Поховання неандертальців пов'язані з місцями їх постійного проживання, де зберігаються потужні шари культурних решток. Отож не дивно, що в засипці зустрічаються уламки кісток і крем'яні вироби, і говорити про те, що всі ці знахідки є поховальним інвентарем, не можна. До того ж, серед крем'яних виробів у засипці поховань зустрічаються не лише закінчені знаряддя, а й необроблені кремні та уламки кісток, що не мали важливого значення у господарській діяльності, і тому їх не варто оцінювати як предмети, що супроводжували померлого на «той світ».

Таким чином комплекс ознак неандертальських поховань не дає підстав для твердження, що в них ми маємо докази сформованого поховального культу, в якому системно поєднуються усталені форми пози похованого, поховального інвентаря та поховальних споруд. Щоб не дійти хибних висновків, слід ясно усвідомити, що когнітивні, тобто пізнавальні, можливості неандертальця ще не забезпечували створення в його уяві світу мертвих, тобто тих ілюзій, матеріальним свідченням яких є поховальні пам'ятки.

Неандерталець — перехідна до *Homo sapiens* істота, і його перехідний характер засвідчують морфологічні ознаки будови тіла. Це нависаючий над очима валик, покатий лоб, масивна нижня щелепа, кубоподібний контур потилиці, зміщений назад потиличний отвір, масивні кістки кінцівок. Будова кістяка говорить про те, що ходив він горблячись, нахилиючи вперед голову, на зігнутих ногах. Для нас більш важливо те, що мозок неандертальця також був за структурою примітивнішим, ніж у сучасної людини. Говорячи про нерозвинений характер мозку неандертальця, слід мати на увазі тісний і безпосередній зв'язок еволюції мозку із становленням свідомості і мови, з одного боку, і з формуванням соціального буття людини — з іншого. Цей взаємозв'язок має світоглядне значення. А. А. Леонтьєв, провідний фахівець у галузі психолінгвістики, у зв'язку з цим підкреслює, що «немислимо вирішувати проблему походження мови, не ставлячи одночасно питання про походження специфічно людських форм діяльності, генетично пов'язаних з мовою, зокрема, мовного мислення в цілому»⁸. Можна додати: і походження праці, бо, як писав Ф. Енгельс, «пояснення виникнення мови з процесу праці і разом з працею є єдино правильним»⁹. Йдеться, таким чином, про те, що виникнення мови слід розглядати як один з моментів цілісного процесу антропосоціогенезу: праця, свідомість, мова у своєму становленні пройшли однаковий історичний шлях.

В структурі мозку неандертальця є ряд примітивних ознак, насамперед недорозвиненість лобних долей. Розростання саме цих ділянок, як підкреслює В. П. Алексеев, було тією основною морфологічною особливістю, яка відрізняла неандертальця від сучасної людини. Функ-

⁸ Леонтьев А. А. Некоторые вопросы глоттогенеза в свете современных психологических данных // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. — М., 1964. — С. 2.

⁹ Енгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 456.

ціональна інтерпретація вказаних відмінностей зводиться до того, що неандерталець ще повною мірою не оволодів соціальними нормами життя¹⁰.

Так само як мозок неандертальця демонструє останній етап в еволюції мозку людини, що є органом свідомості, так і гортань його демонструє той самий етап у формуванні органа мови. «Гортань неандертальця пов'язана з порожниною рота лише невеликим проходом, який перетвориться у широкі «ворота» лише тоді, коли неандерталець зовсім випрямиться і голова його не буде видаватися вперед,— а це одна з найважливіших ознак вже *Homo sapiens*»¹¹. У неандертальця піднебінна завіса відстояла значно далі від задньої стінки гортані, ніж у сучасної людини. М'язи щелепи були масивними, що значно утруднювало мовну артикуляцію. Функції голосового м'яза були обмежені. Разом з мовними звуками неандерталець створював масу негармонійних — виск, хрипіння, пищання і т. д. «Найважливіша відміна мови неандертальця від мови суспільної людини пов'язана, однак, не з будовою мовних органів і не з місцем артикуляції окремих звуків, а з структурою механізму мови, мовного слуху»¹². Дискурсивність, тобто послідовність слів у мові характерна лише для *Homo sapiens*, бо лише в його мозку виділяються сформовані центри, що регулюють цей компонент мовного спілкування. Неандерталець ще не досяг такого рівня мовної комунікації.

Висновки психолінгвістики підтримує філософія, синтезуючи здобутки різних наукових дисциплін. Так, на думку С. Б. Кримського, мова неандертальця ще не набула такої логічної форми як судження, отже, ще не могла відтворювати елементи, поєднані у речення. Основу звукової комунікації становили звукові сигнали типу «слово — речення», тобто сигнали з нерозчленованим змістом. Отже, у неандертальців абстрактна форма ще не набула повної реалізації. Сама ж конструкція «слово — речення» оцінюється як перехідна форма від конкретно-дійового мислення тварин до абстрактно-логічного мислення суспільної людини¹³. З точки зору становлення суспільних форм свідомості неандертальський ступінь розглядається як заключний етап цього складного і багатогранного процесу¹⁴.

Сучасні погляди базуються в основному на наведених вище висновках, що були сформульовані у 60-х роках і стали своєрідним піком у розробці проблем історії формування людського інтелекту. Так, відмінності мови неандертальця від мови сучасної людини, на думку В. П. Алексеева, полягають у тому, що перший ще не повною мірою оволодів розвиненим мовним спілкуванням. Пітекантропи, неандертальці, сучасні люди пізньопалеолітичної доби, за його схемою,— це три послідовні стадії формування мови. «Неандертальці — сучасна або близька до сучасної артикуляція, можливі утруднення у вимові окремих голосних, оволодіння найпростішою граматиною і синтаксисом,— так званий телеграфний стиль, поява монологічної мови: сучасні люди — повне оволодіння сучасною артикуляцією, подальший розвиток структурних категорій мови, розширення лексики, що продовжується і понині»¹⁵. Ці відмінності у способах мовної комунікації збігаються з основними морфологічними відмінностями у будові тіла неандертальця і сучасної людини. «Подальший розвиток лобних долей при збереженні відносно стабільної величини загального обсягу мозку у сучасної людини порівняно з неандертальцем можна витлумачити як морфологічну передумову оволодіння структурними — граматичними і синтаксичними — можливостями мови»¹⁶.

¹⁰ Алексеев В. П. Происхождение человечества.— М., 1984.— С. 290—292.

¹¹ Леонтьев А. А. Возникновение и первоначальное развитие языка.— М., 1963.— С. 70.

¹² Там же.— С. 71.

¹³ Кримський С. Б. Генезис форм і законів мислення.— К., 1962.— 124 с.

¹⁴ Спиркин А. Г. Происхождение сознания.— М., 1960.— 471 с.

¹⁵ Алексеев В. П. Указ. соч.— С. 224.

¹⁶ Там же.— С. 223.

У зв'язку з цим слід навести останні результати моделювання мовного спілкування неандертальця на підставі вивчення будови його мовного тракту. Американські вчені — лінгвіст Ф. Ліберман та фахівець з порівняльної анатомії Е. Клерін, — змоделивавши цей процес на ЕОМ, дійшли висновку, що неандерталець не міг вимовляти ряд звуків, конче необхідних для повноцінного мовного спілкування¹⁷.

З виходом на історичну арену *Homo sapiens* починається історія розвитку сформованої членороздільної мови. Членороздільність — це не лише поділ слів на окремі звуки, а й розподіл слів у фразі, можливість їх заміни для зміни загального змісту висловлювання. «Членороздільність — ознака уже сформованої «готової» мови, вона є не передумовою, а результатом довгого і дуже складного процесу становлення останньої»¹⁸.

Ми вже говорили, що емоційні процеси у первісну епоху не існували ізольовано від пізнавальних і вольових. Цей системний зв'язок когнітивного, емоційного і вольового, що реалізується в релігійній поведінці людини, стосовно нашої теми дає можливість дійти висновку: якщо пізнавальні здібності неандертальця ще не досягли рівня свідомості, то це значить, що він не міг формувати уявлення про потойбічний світ, а отже, і не міг мати сформованих релігійних почуттів.

Як уже зазначалося, психологічні основи первісної релігії зароджуються з невпевненості людини у своїх вчинках, з неможливості передбачити перебіг подій, що безпосередньо впливають на її життя. Все це характеризує людину, яка повною мірою оволоділа абстрактно-логічним мисленням і образним сприйняттям оточуючого світу. Що ж тоді говорити про психічний стан неандертальця, який ще не подолав цих рубежів у формуванні інтелекту! Можна без перебільшення твердити, що його психічний стан за умов ще не сформованої свідомості і слабкої технічної оснащеності був дуже складним, і в комплексі гнітючих почуттів був і страх перед померлим. Як об'єктивна необхідність подолання цього страху виникла потреба ізольовати себе від трупа, щоб певним чином захиститися від його негативного впливу. Та намагання ізольовати труп не було абсолютним, інакше його закопували б десь на стороні, а не на місці постійного проживання. Можна погодитися з думкою про можливі прояви інстинкту «сохайності» або «інстинкту спільного («соціального») зв'язку», що добре відомі з тваринного світу, які могли певною мірою зберігатися протягом всього перехідного періоду¹⁹.

Отже, неандертальські поховання можна пояснити лише комплексом факторів: намагання перебороти страх перед небіжчиком, попередити розкладання трупа на місці проживання і водночас зберегти з померлим ще до кінця не усвідомлений зв'язок, що об'єднував групу неандертальців в єдине ціле. Усвідомлення соціальної значимості поховань приходить пізніше, коли для цього створюються необхідні психофізіологічні передумови, тобто коли завершується формування мозку. На цьому історичному рубежі закопування померлого перетворюється в осмислений ритуал, освячений релігійною вірою.

Не можна ігнорувати і той важливий факт, що первісна релігія системно пов'язана з іншими проявами духовного життя людини. «В свідомості первісної людини, — пише Є. Г. Яковлев, — важко відділити логічні форми пізнання від емоційних, релігійні від етичних: всі вони ніби зливаються»²⁰. «Реально у психіці індивіда, — підкреслює Д. М. Угринович — емоційні процеси ніколи не існують відірвано від пізнавальних (когнітивних) і вольових. Вони значною мірою створюють загальний «тонус» психічного життя особистості, загальне забарвлення

¹⁷ Див.: Ломов Б. Ф. Проблема социального и биологического в психологии // Биологическое и социальное в развитии человека. — М., 1977. — С. 59.

¹⁸ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. — М., 1988. — С. 218.

¹⁹ Токарев С. А. Проблема происхождения и ранних форм религии // Вопросы филологии. — 1956. — № 6. — С. 125—138.

²⁰ Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. — М., 1977. — С. 12, 13.

її розумової і предметної діяльності»²¹. Коли це так, то становлення релігії слід розглядати як один із моментів формування всієї системи духовного життя людини, всього первісного синкретизму.

Який елемент духовного життя первісної людини найбільш повно відбився в археологічних джерелах? Звичайно, образотворче мистецтво. Не будемо вдаватися до переказу загальновідомих істин про те, що воно в його найдавніших формах є досягненням пізнього палеоліту, що мустьєрська доба, до якої належать неандертальські поховання,— це час, коли лише формувалося образотворче мистецтво. Додамо, що сам механізм становлення його висвітлюється досить вмотивовано²².

Висновки про наявність сформованої релігії у неандертальців не узгоджуються з тезою про те, що лише *Homo sapiens* пізнього палеоліту створив справжнє мистецтво і тим самим остаточно оволодів умінням художнього опанування дійсності. І навпаки, оцінка неандертальських поховань як матеріальних свідчень обрядовості, що перебувала лише на початковому етапі свого історичного формування, добре узгоджується з цим твердженням. Ось чому в питанні про рубіж, коли на історичну арену виходить суспільна людина, ми попри всі новації знову повертаємося до початку пізнього палеоліту. «Не боючись перебільшення, можна сказати,— наголошував у цьому зв'язку О. П. Окладніков,— що людиною у справжньому і повному розумінні цього слова наш предок на кроманьйонському рівні став лише тоді, коли він зміг виявити себе і своє ставлення до світу в образах мистецтва, коли він піднявся до здатності оцінити дійсність в естетичному плані, в художніх образах, емоційно— у вищому значенні цього поняття»²³. Що ж до генезису релігії, то й сьогодні не втратили свого значення висновки О. П. Окладнікова: «Тут немає... ще ніякої системи, що остаточно встановилась, нічого певного і цілісного. Це повною мірою вихідний стан, де химерно переплітаються смутні й невизначені фантастичні образи та уявлення, з яких набагато пізніше виростає справжній культ мертвих і віра в духів, культ живих»²⁴. Останніми роками, коли почалися переоцінки неандертальських поховань, які нав'язували неандертальцям релігійність, він писав про генезис релігії: «Перший такий пункт— мустьєрський час, коли на основі прогресу культури та фізичної організації вперше з'являються беззаперечні свідчення оформлення перших зачатків релігії і мистецтва, причому одночасно... Другий етап припадає на період верхнього палеоліту— час високого мистецтва, культури і складної суспільної організації. З'являється родова община. Набувають повного розвитку зачатки мистецтва..., які виникли у людей мустьєрської доби, разом з ними і їх антагоніст— зачатки релігії. Це час оформлення розвиненої поховальної обрядовості, міфології та ритуалів, про конкретний зміст яких можна судити за нечисленними, але виразними пам'ятками мистецтва, за слідами обрядовості у печерах»²⁵.

На шляхах такого підходу, що демонструє системне розуміння історичного розвитку, стоять і найвидатніші представники світової науки. Т. де Шарден, який поєднав у своїй науковій творчості детальне знання археологічного та антропологічного матеріалу з глибоким філософським осмисленням історичного шляху людства, писав: «У неандертальців... уже помітно виявляється психічний ступінь, що серед інших ознак визначається появою у печерах перших поховань. Навіть у найтиповіших неандертальців загально визнана наявність полум'я справжнього розуму. Проте діяльність цього розуму значною мірою зводилась

²¹ Угринович Д. М. Указ. соч.— С. 52.

²² Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— 299 с.

²³ Окладников А. П. «Палеолит мира»— важный вклад в советскую историческую науку // СА.— 1979.— № 3.— С. 306.

²⁴ Окладников А. П. О значении неандертальских захоронений // СЭ.— 1952.— № 3.— С. 179.

²⁵ Окладников А. П. Проблема генезиса религиозной формы сознания в свете современных открытий археологической науки // Проблемы развития современной науки.— Новосибирск, 1978.— С. 294, 295.

до турботи про збереження існування і розмноження. Чи були турботи ще про що-небудь інше, ми не знаємо або не можемо виявити. Про що могли думати ці наші далекі родичі? Ми не маємо ніякого поняття про це. Навпаки, у *Homo sapiens* за доби Оленя думка, ще зовсім юна, остаточно вивільнюється, відбивається на стінах печер. Нові пришельці несуть з собою мистецтво — ще натуральне, але на диво досконале. І завдяки мові цього мистецтва ми вперше можемо проникнути у свідомість щезлих істот, кістки яких ми знаходимо. Дивна духовна близькість, впритул до деталей»²⁶. Тільки в людині пізнього палеоліту, на думку Т. де Шардена, ми вперше знаходимо не лише морфологічні ознаки сучасної людини, але й основні етнографічні лінії розвитку, а також основні типи людських рас. Саме в пізньому палеоліті ми вперше пізнаємо «наше власне дитинство» і «ті ж істотні устремління в глибинах душ»²⁷.

Завершуючи розмову про погляди видатних представників нашої світової науки на проблему неандертальських поховань, наведемо думку одного з провідних психологів, президента Міжнародного союзу психологічних наук Ф. Клікса. Підсумовуючи новітні досягнення психології, він пише: «Головні досягнення пов'язані, все ж таки, з кроманьйонською людиною»²⁸. Лише кроманьйонець, на його думку, «успішно подолав перехід до справжнього суспільного життя». Що ж до неандертальських поховань, то, як він вважає, тут ми маємо справу з ритуалами, «про зміст яких ми, щоправда, нічого конкретного сказати не можемо»²⁹.

Відверто зізнаємося, що ми поспішили підхопити сенсаційні висновки про завершену соціальність неандертальця, не задумуючись над тим, що вона суперечить основоположному принципу теорії антропо-соціогенезу — принципу цілісності, який добре обгрунтований у методологічній літературі³⁰. У неандертальську добу ще продовжував діяти штучний добір, і коли це так, то про сформовану соціальність в цей час не може бути й мови. Соціальність, соціальні закономірності усувають дію штучного добору, і якщо він продовжував діяти, то це означає лише одне: соціальні феномени, що становлять соціальний комплекс (праця, свідомість, колективність) ще не набули цілком завершеної форми. Коли б неандерталець був цілком сформованою соціальною істотою, його подальша еволюція у сапієнтному напрямі була б неможливою: вона не була б необхідною. Висновки про завершену соціальність неандертальця суперечать не лише загальнотеоретичним світоглядним позиціям, а й, як ми переконалися, конкретно-науковим дослідженням генезису релігії, свідомості та мови.

Потрібно, не ігноруючи теоретично і фактично вмотивованих висновків про генезис релігії за мустьєрського часу, докласти нових зусиль для глибокого дослідження цього процесу, показати його закономірність і складність на тлі загальних закономірностей антропо-соціогенезу.

Переоцінка проблеми неандертальських поховань, спроба пов'язати їх з остаточно сформованими віруваннями, відбиває той стан, в якому перебуває сучасна археологія палеоліту. По-перше, на відміну від комплексного підходу до проблеми у попередні роки, дедалі більше проявляється тенденція до пояснення складних історичних явищ на підставі аналізу лише однієї або кількох категорій археологічного матеріалу. І неандертальські поховання тут — не єдиний приклад. По-друге, останнім часом почало втрачатися почуття історизму. Якщо ра-

²⁶ *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека.— М., 1987.— С. 163.

²⁷ *Там же.*— С. 163.

²⁸ *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта.— М., 1983.— С. 75.

²⁹ *Там же.*— С. 138.

³⁰ *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания.— М., 1977.— С. 19—26; *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии.— М., 1984.— С. 385.

ніше ми говорили про процеси формування релігії, родової общини, суспільних відносин тощо, то тепер все частіше намагаємося зафіксувати ці складні соціальні феномени у готовому вигляді, без аналізу передумов їх виникнення. Був час, коли ми намагалися віднайти генетично первинні елементи майбутніх суспільних явищ, шукали шляхи переростання їх у якісно нові структури, тепер щодо археологічних знахідок все ширше намагаємося застосовувати мало придатний для генетичних досліджень альтернативний підхід — «є чи нема». Самий процес становлення цих структур нас не цікавить. Ми забули, що новизна у науці визначається не так новими фактами, як новими ідеями, підходами, концепціями, які можливі лише за умов добре усвідомленого системного підходу до вивчення історичного процесу. Це вимагає посилення зв'язків археології з іншими науковими дисциплінами, що вивчають первісне суспільство. Подальше обмеження інтересів нагородженням джерел без їх належної оцінки на міждисциплінарному рівні загрожує застоєм в осмисленні історичного минулого людства.

С. В. Смирнов

О НЕКОТОРЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЯХ ИЗУЧЕНИЯ НЕАНДЕРТАЛЬСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ

Проблема неандертальских погребений — неотъемлемая составная часть более общей проблемы происхождения и ранних форм религии. Неразрывное единство религиозного, этического, эстетического, познавательного и волевого в деятельности первобытного человека диктует необходимость рассмотрения генезиса религии как элемента первобытного синкретизма. Воззрения, будто неандертальские погребения характеризуют уже окончательно сложившуюся религию, противоречат теоретическим исходным принципам решения проблемы генезиса социальности, слабо подтверждаются анализом конкретных данных и фактически упраздняют проблему генезиса религиозных верований. Целостный подход к изучению указанных археологических комплексов с учетом взаимосвязи формирования физических и психических свойств человека, становления индивидуального и общественного (в том числе и религиозного) сознания, языка, труда и порожденных им социальных отношений приводят к выводу о том, что в неандертальских погребениях следует усматривать формирование религиозного культа, следовательно, религиозных верований в целом.

S. V. Smirnov

SOME METHODOLOGICAL GROUNDS UNDERLYING THE STUDY OF THE NEANDERTHAL BURIAL PLACES

A problem on the Neanderthal burial places is an integral part of the more general problem on the origin and early form of the religion. An indissoluble unity of the religious, ethic, aesthetic, cognitive and strong-willed in the activity of a primitive man impels the necessity to consider the genesis of the religion as an element of the primitive syncretism. Views that the Neanderthal burial places characterize the religion formed already once and for all are at variance with theoretical initial principles aimed at solution of a problem of the sociality genesis, are confirmed but slightly by the analysis of particular data and, in fact, abolish a problem of genesis of religious beliefs. An integral approach to the study of the mentioned archaeological complexes with allowance for the interrelation that exists between formation of physical and psychical properties of man, formation of the individual and social (including the religious) consciousness, language, labour and labour-engendered human relations has promoted a conclusion that origin of the religion and, thus, of religious beliefs on the whole, roots in the Neanderthal burial places.

Одержано 03.01.89